

MATERIAŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 32 (1)/2015, s. 139–163

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2015.006>

RAFAŁ JAWORSKI*

Działa, proch i dziura w murze. Listy polskie króla Zygmunta Augusta do wielkorządcy krakowskiego Macieja Błeszyńskiego z lat 1563–1564

Guns, gunpowder and the hole in the wall.
Polish letters of king Zygmunt August to the royal governor
of Cracow Maciej Błeszyński (1563–1564)

Streszczenie. Przedmiotem artykułu jest edycja pięciu nieznanych listów króla Zygmunta II Augusta do wielkorządcy krakowskiego Macieja Błeszyńskiego pochodzących z lat 1563–1564 wraz z obszernym komentarzem. Wielkorządca zarządzał nieruchomościami będącymi własnością królewską na terenie Małopolski w tym również Wawelem, krakowską rezydencją królów Polski. Wykonywał również polecenia królewskie nie związane z ad-

* Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Filii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Piotrkowie Trybunalskim, Słowackiego 114/118, 97–300 Piotrków Trybunalski; e-mail: r.a.jaworski@wp.pl.

ministracją gospodarczą. Edytowane listy powstały w okresie po utracie twierdzy Połock (1563) i dotyczą przede wszystkim prac nad rozbudową artylerii (odlewanie armat, zatrudnianie ludwisarzy, zakup prochu i surowców) na potrzeby wojny inflanckiej.

Abstract. The subject of the article is the edition of five unknown letters (1563–1564) from Polish king Sigismund II Augustus to the royal governor of Cracow Maciej Bleszyński with the lengthy commentary. The royal governor managed the properties which belonged to the king on the area of Małopolska (Lesser Poland) and Wawel – Polish kings' residence in Cracow. He also took orders from the king which were not connected with economic administration. Edited letters were written in the period after loosing Połock (Polotsk) fortress (1563) and concern first and foremost works on extension of the artillery (casting of cannons, bellfounders' employment, purchase of gunpowder and raw materials) for Livonian War requirements.

Słowa kluczowe: Zygmunt August, korespondencja, artyleria, produkcja dział

Keywords: Sigismund II Augustus, correspondence, artillery, casting of cannons

Zdobycie Połocka 15 II 1563 roku przez armię cara Iwana IV Groźnego było, jak zgodnie podają źródła¹ oraz ustalenia badaczy², dotkliwą klęską Wielkiego Księstwa Litewskiego. Utrata twierdzy sprawiła, że realna stała się groźba kontynuowania ofensywy wojsk moskiewskich w kierunku Wilna³. Nowa sytuacja zmusiła króla polskiego i wielkiego księcia litew-

¹ W tej ocenie zgodne są opinie współczesnych wydarzeniom (zob. np.: list Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego (Piotrków, 26 lutego 1563), ed. *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, oprac. I. Kaniewska, Kraków 1999, s. 438–439, nr 260), jak i historiografii (A. M. Januškevič, *Vjalikae Knjastva Litoŭskae i Infljanckaja vojna 1558–1570 gg.*, Minsk 2007, s. 57–65) oraz idem, *Zahon Polacka moskoŭskim vojskam 1563 g.*, „Commentarii Polocenses Historii. Polackija gistoryčnyja zapiski” 2005, t. 2, s. 5–12; M. Nagielski, *Przebieg granicy wschodniej Wielkiego Księstwa Litewskiego z Moskwą w XVI–XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem znaczenia strategicznego Bramy Smoleńskiej*, [w:] *Od armii komputerowej do narodowej*, t. 4, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 41; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI w.*, t. 2: *Lata 1549–1575*, Zabrze 2012, s. 165–174).

² O strategicznym położeniu Pskowa i jego roli w wojnach litewsko-moskiewskich: D. N. Aleksandrov, D. M. Volodichin, *Bor'ba za Polock meždu Litvoj i Rus'j v XII–XVI vekach*, Moskwa 1994.

³ O nastrojach w Wielkim Księstwie po utracie Połocka: M. Janicki, *Górnicki, Kochanowski, Nidecki – wspólne lektury, wzajemne inspiracje? Kilka uwag o środowisku hu-*

skiego Zygmunta Augusta do podjęcia działań mających zapobiec nowej kampanii oraz doprowadzić do odzyskania Połocka.

Oprócz działań doraźnych (wycofanie wojsk w pobliże stolicy) podjęto wysiłki o charakterze długofalowym, zarówno na arenie międzynarodowej (montowanie antymoskiewskiej koalicji⁴), jak i litewskiej (intensyfikacja działań na rzecz „dokończenia unii”⁵ oraz konsolidacja społeczeństwa przez równouprawnienie polityczne prawosławnej szlachty)⁶. Król zaangażował się w przedsięwzięcia mające wzmocnić potencjał militarny Wielkiego Księstwa. Podczas sejmku litewskiego zwołanego do Wilna na maj 1563 roku uchwalono specjalne podatki na potrzeby obrony Litwy oraz uregulowano zasady powoływania i organizacji pospolitego ruszenia⁷.

W tych okolicznościach powstała korespondencja, która jest przedmiotem niniejszej edycji. Składa się na nią pięć listów (a precyzyjniej mandatów⁸)

manistycznym kancelarii Zygmunta Augusta w Wilnie, [w:] *Łukasz Górnicki i jego włoskie inspiracje* (Materiały z sesji zorganizowanej przez Komisję Dziejów Odrodzenia i Reformacji przy Komitecie Nauk Historycznych PAN, Warszawa, 28–29 listopada 2003), red. P. Salwa, Warszawa 2005, s. 67–68; idem, *Tłumaczenie listu Iwana Groźnego do Zygmunta Augusta i jego rola w agitacji przed sejmem warszawskim 1563 r.*, [w:] *Kancelaria królewska. Między władzą a społeczeństwem, część druga* (Materiały konferencji naukowej, Kraków 14 kwietnia 2004), red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Kraków 2006, s. 73–86.

⁴ M. Plewczyński, *Koalicje antymoskiewskie Jagiellonów w XVI w.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2005, t. 2, s. 90–91.

⁵ O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. 2: *W XVI wieku*, Kraków 1920, s. 161–165.

⁶ Na mocy przywileju z 6 czerwca 1563 r. (M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2009, s. 257–258).

⁷ Szczegółowo uchwały sejmowe omawia M. Ferenc (ibidem, s. 256–257).

⁸ Mandat „to pismo władz wyższych, przełożonych, do niższych, podwładnych, służących celom administracji lub wymiaru sprawiedliwości, zawierające polecenie wykonania lub zaniechania określonych czynności lub zadań” (*Polski słownik archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974, s. 50). Polska kancelaria królewska już od późnego średniowiecza korzystała z mandatów jako formy dokumentu pozwalającej przekazywać wolę władcy podległym mu urzędnikom lub poddanym (W. Chorążyczewski, *Czego wcióż nie wiemy o kancelariach centralnych dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Belliculum diplomaticum IV Thorunense. Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań*, red. W. Chorążyczewski i J. Tandecki, Toruń 2011, s. 73).

ostatniego Jagiellona do wielkorządcy krakowskiego Macieja Bleszyńskiego z lat 1563–1564. Listy te, mimo swej niewątpliwiej wartości poznawczej, nie weszły dotychczas (poza listem nr 4)⁹ do obiegu naukowego.

O ile osoba nadawcy nie wymaga prezentacji, to inaczej rzecz się ma w przypadku odbiorcy listów. Maciej Bleszyński (Bleszczyński) h. Oksza (zm. przed 5 XI 1567), przez pięć lat (od 23 XI 1562 do śmierci) sprawował urząd wielkorządcy krakowskiego. Wiadomości o jego pochodzeniu i karierze są nader skąpe. Wiemy, że od 1549 roku był dworzaninem królewskim, a przed objęciem wielkorządztwa – wrotnym zamku krakowskiego (1551–1562) i wójtem krzepickim (1558–1566)¹⁰. Urząd wielkorządcy był więc uwieńczeniem jego kariery.

Z tytułu tego ostatniego urzędu zarządzał dobrami królewskimi w Małopolsce. Odpowiadał także za pobór należnych monarsze dochodów z tytułu różnego rodzaju czynszów, opłat i danin oraz był sędzią dla poddanych zamieszkujących w dobrach mu podległych (tzw. sądy wielkorządowe). Jego pozycja wynikała jednak przede wszystkim z faktu, że zawiadywał wzgórzem wawelskim traktowanym jako część dóbr królewskich. Objazdowo-rezydencjonalny system sprawowania władzy przez ostatnich Jagiellonów i długie okresy nieobecności monarchów w stolicy¹¹ sprawiały, że wielkorządca odpowiadał za utrzymanie krakowskiej rezydencji w należyłym stanie pod nieobecność „pana domu”. Był też wykonawcą różnorodnych poleceń królewskich, które nierzadko dalekie były od zadań administratora majątku. Zakres obowiązków oraz stała obecność w stolicy czyniły z każdorazowego wielkorządcy krakowskiego jednego z najbliższych królowi urzędników¹².

⁹ Zob. uwagi do edycji listu nr 4.

¹⁰ Podstawowe informacje biograficzne wraz z literaturą zob. przyp. 43.

¹¹ A. Gąsiorowski, *Podróże panującego w średniowiecznej Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1973, R. 25, z. 2, s. 41–68. Z itinerarium Zygmunta Augusta wynika, że ostatni raz przed śmiercią był w Krakowie w czerwcu 1559 r. (idem, *Itineraria ostatnich dwóch Jagiellonów*, „Studia Historyczne” 1973, R. 16, z. 2, s. 249–275).

¹² Na temat kompetencji wielkorządcy krakowskiego oraz majątku wielkorządu: A. Franaszek, *Działalność wielkorządców krakowskich w XVI wieku*, [Biblioteka Wawelska, 5], Kraków 1981, s. 28–38 oraz F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku*.

„Rex ambulans” pozostawał z wielkorządcą w stałym kontakcie dzięki wymienianej regularnie korespondencji. Brak zachowanych listów wielkorządców do króla zmusza nas do wnioskowania o ich treści z informacji pochodzących z królewskich odpowiedzi. Na tej podstawie można założyć, że wielkorządcy szczegółowo relacjonowali monarsze sytuację w dobrach królewskich, ze szczególnym uwzględnieniem Wawelu. Zdawali też relacje z wykonania otrzymanych poleceń. Sporo miejsca w listach zajmowały też zapewne prośby o decyzję króla w różnorodnych sprawach.

Przyczyn nieprzetrvania do naszych czasów listów wielkorządców kierowanych do króla szukać należy przede wszystkim w ich charakterze. Ich wartość z punktu widzenia odbiorcy była jedynie informacyjna, więc po nadejściu kolejnego listu z Krakowa wcześniejszy stawał się praktycznie bezużyteczny. Inaczej natomiast były traktowane mandaty królewskie. Na odwrocie każdego z wydawanych listów ręką z epoki (zapewne samego Błęszyńskiego) wpisano formułę: „Ad [mandatum] S(acrae) R(egiae) M(ajestatis) [proprium]”¹³, a następnie w punktach po polsku wyszczególniono królewskie polecenia¹⁴. Zazwyczaj mandaty, jako nienoszące charakteru wieczystego, nie były archiwizowane i po jakimś czasie (może przy okazji zmiany na tronie lub obsady urzędu wielkorządcy) były niszczone. Publikowane poniżej dokumenty przetrwały, ponieważ potraktowano je jak asygnaty, czyli wystawione przez króla polecenia wypłaty ze skarbu, i z tego tytułu trafiły do archiwum podskarbińskiego. Obecnie przechowywane są w warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych w zespole Archiwum Skarbca Koronnego, oddział VI (Księgi asygnat), sygn. 2.

Gospodarze zamku wawelskiego i majątku wielkorządcowego [Biblioteka Wawelska, 10], Kraków 1996, s. 17–50.

¹³ Jedynie w liście nr 4 po polsku: „Od K(róla) J(ego) M(iłości)”.

¹⁴ W dwóch przypadkach zapiski nie są jedynie streszczeniem listu. Na liście z 17 V 1565 r. (list nr 4) zanotowano w jednym punkcie: „działa żeby w łoża kłaść oprawiono”, choć w liście tej informacji nie ma. Być może zapiska jest formą doprecyzowania ogólnej dyspozycji z listu o naprawie dział i opierała się na informacjach pochodzących ze wcześniejszej korespondencji. Inny charakter ma również zapiska umieszczona na liście z 22 V 1564 r. (list nr 5), że król nakazał, „żeby posłał prochów cetnarów 200, ale wysłano jeno cetnarów 156”. Sporządzono ją więc po wykonaniu (jak widać niepełnym) królewskiego polecenia.

Zygmunt August w korespondencji występuje z pozycji bezpośrednio przełożonego wielkorządcy i „właściciela” Wawelu oraz dysponenta majątku wielkorządu. Lapidarność oraz rzeczowość odpowiedzi świadczy, że korespondencję wymieniano na tyle często, że obie jej strony nie musiały za każdym razem przypominać okoliczności sprawy. Ta skrótowość utrudnia niekiedy poznanie meritum poruszanych kwestii. Nie zmienia to jednak faktu, że listy do wielkorządców są ważnym źródłem historycznym do dziejów Wawelu i dóbr wielkorządowych, przede wszystkim w sferach trudno uchwytnych poprzez źródła rachunkowe. Jednocześnie pozycja wykonawcy królewskich zleceń, często odległych zarówno merytorycznie, jak i geograficznie od przypisanych do urzędu wielkorządcy krakowskiego kompetencji i jego właściwości terytorialnej, sprawia, że kierowane do nich królewskie mandaty są cennym źródłem wiedzy o państwie polsko-litewskim w drugiej połowie XVI wieku.

Głównym i pierwszoplanowym tematem edytowanych listów są szeroko rozumiane sprawy artyleryjskie. Przygotowania do obrony przed spodziewanym atakiem Moskwy, czy przeprowadzenie ewentualnego kontrataku wymagały znacznego zwiększenia liczebności litewskiej artylerii¹⁵. Niewielka i rozproszona podstawa źródłowa jest poważnym ograniczeniem w badaniach nad artylerią za ostatnich Jagiellonów (jej produkcją, liczebnością, rozmieszczeniem, a także wykorzystaniem podczas działań wojennych oraz konserwacją)¹⁶. Publikowane listy dostarczają wielu nowych informa-

¹⁵ Szczególnie, że wśród przyczyn klęski połockiej wskazywano brak odpowiedniej obsady artyleryjskiej twierdzy: A. I. Filjuškin, *Pričiny „Polockogo vzjatija” 1563 g. glazami sovremennikov i potomkov*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta” 2005, ser. 2 (Istorija), t. 3, s. 20–31.

¹⁶ Charakterystyka artylerii koronnej i litewskiej za czasów Zygmunta Augusta: H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1578–1582. Cz. I*, „Studia i Materiały do Dziejów Wojskowości” (dalej cyt.: SMDW), t. 16, cz. 2, s. 95–97; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska*, s. 49–51; A. Gładysz, *Wojskowi ulubieńcy Zygmunta Augusta, czyli o królewskich puszkarzach, ich jadtospisie i tajemniczej „skrzynce”*, [w:] *Servitium et Amicitia. Studia z dziejów kariery i awansu w Polsce Jagiellonów*, red. A. Januszek-Sieradzka [*Praedara strips Jagiellonica*, t. 3], Sandomierz 2011, s. 119–143 oraz T. M. Nowak, *Problematyka dziejów i główne etapy rozwoju dawnej artylerii polskiej*, SMDW, t. 27, 1984, s. 225–254. Na temat artylerii Wielkiego Księstwa Litewskiego czasów Zygmunta Augusta: D. Baronas, *Apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinį potencialą*

cji na temat „ekonomicznych, organizacyjnych i technicznych” aspektów produkcji dział¹⁷.

Zdefiniowany przez prawo i obyczaj zakres obowiązków wielkorządcy był zróżnicowany, lecz teoretycznie odległy od szeroko rozumianych spraw wojskowych i wojennych. Jednakże z listów widać, że praktyka była zgoła inna – król zleca wielkorządcy szereg zadań związanych z obroną Wawelu oraz artylerią. U podstaw zaangażowania wielkorządców krakowskich, a więc urzędników administracji gospodarczej, w sprawy wojskowe leżała niewydolność urzędu burgrabiego zamku krakowskiego. Winien on dbać o przygotowanie Wawelu na wypadek wojny i kierować jego obroną podczas oblężenia, a przede wszystkim dołożyć starań, by zamek zaopatrzony w odpowiednią liczbę dział i proch. Z racji swych obowiązków burgrabia był zobowiązany stale rezydować na wzgórzu. Tak jednak nie było. Burgrabstwo już w XV wieku stało się dla możnowładztwa małopolskiego intratną synekurą i dodatkiem do innych urzędów wymagających obecności poza Krakowem. Praktyczne rozwiązanie problemu znalazł Zygmunt I, który konsekwentnie powierzał urząd burgrabiego kolejnym wielkorządcom krakowskim. Podobnie czynił Zygmunt August. Jednakże na sejmie piotrkowskim w 1562/63 roku przyjęto konstytucję zabraniającą łączenia burgrabstwa z innymi urzędami¹⁸. W zamysle prawodawców zakaz miał uzdrowić sytuację i zmusić burgrabiego do stałego pobytu na wawelskim wzgórzu. Tak się jednak nie stało i kolejni burgrabio wie, już niezwiązani z wawelskim wzgórzem urzędem wielkorządcy, notorycznie zaniedbywali swoje obowiązki. Król, w obliczu utraty Połocka i faktycznego już powie-

artilėrijos požiūriu (XVI a. vidūrys), „Lietuvos istorijos metraštis” 1997, s. 51–75; idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės puškoriai Žygimanto Augusto laikais (1548–1572)*, „Karo Arthyvas” 1998, t. 15, s. 24–50. Dostęp do ostatniego z wymienionych tekstów zawdzięczam uprzejmości p. dr. Tomasa Čelkisa. O produkcji dział w tym okresie: T. M. Nowak, *Zagadnienie produkcji dział w Polsce w XVI–XVIII wieku jako problem badawczy*, [w:] *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 155–165.

¹⁷ Te trzy sfery związane z produkcją dział wskazał T. M. Nowak, *Zagadnienie produkcji...*, s. 155–156.

¹⁸ *Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. I: 1550–1585, ed. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 102; A. Franaszek, op. cit., s. 118–119.

rzenia Błeszyńskiemu zadań związanych ze sprawami artyleryjskimi¹⁹, zdecydował się na obejście sejmowego zakazu i swoją wolą wyrażoną mandatem wydanym w Wilnie 20 VIII 1563 roku (a więc *post factum*) formalnie obarczył wielkorządcę odpowiedzialnością za utrzymanie artylerii i puszkarzy na Wawelu²⁰.

Poszerzenie obowiązków wielkorządców o sprawy artyleryjskie za rządów Błeszyńskiego nie wydaje się przypadkiem. Jak przekonująco wykazał Franciszek Leśniak, pochodził on z rodziny kuźników, czyli serwitörów królewskich zarządzających kuźniami żelaza²¹. Trudno chyba było w otoczeniu króla znaleźć osobę lepiej przygotowaną do zawiadywania wawelską artylerią. Z czasem wielkorządca został obciążony szeregiem dodatkowych obowiązków związanych m.in. z kontraktowaniem puszkarzy do wileńskiej działolejni, odlewaniem i ekspediowaniem na Litwę gotowych dział²². Pod jego zwierzchnością (której charakter wymaga głębszego zbadania) pozostały także wawelski cekhauz i ludwisarnia²³.

Działolejnia w stolicy Wielkiego Księstwa została założona przez Zygmunta Augusta na początku lat pięćdziesiątych XVI wieku. Po krótkim okresie działalności, na sześć lat (od 1557 do 1563 roku) warsztat przerwał prace. Dopiero utrata Połocka sprawiła, że w wiosną 1563 roku w ludwisarni znów zaczęto odlewać działa²⁴. Temat wileńskiej odlewni pojawia się w edytowanej korespondencji wielokrotnie. Król nakazuje

¹⁹ Jak wynika z listów nr 1 i 2 niniejszej edycji datowanych, przypomnijmy, na 11 VI i 13 VII 1563 r.

²⁰ *Sigismundi Augusti [...] epistolae, legationes et response [...]*, ed. J. B. Menckenius, Lipsiae 1703, s. 330–331, nr 179.

²¹ F. Leśniak, op. cit., s. 68–69.

²² T. M. Nowak, *Zagadnienie produkcji...*, s. 160–161. Np. łacińskim listem z Piotrkowa z 27 II 1553 r. (a więc zaledwie kilkanaście dni po utracie Połocka) król nakazał Błeszyńskiemu zakup 100 cetnarów (czyli ok. 6,4 t) prochu i przesłanie ich do Wilna (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt.: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej cyt.: ASK), oddz. VI, sygn. 2, k. 154).

²³ O wawelskiej zbrojowni i ludwisarni S. Kutrzeba, *Dawny zarząd Wawelu*, „Rocznik Krakowski” 1906, t. 8, s. 84; Z. Pianowski, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w IX–XIX*, [Biblioteka Wawelska, 8], Kraków 1991, s. 98.

²⁴ O początkach ludwisarni wileńskiej zob.: M. Brensztajn, *Zarys dziejów ludwisarstwa w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wilno 1924, s. 18–20. O jej lokalizacji

M. Błęszyńskiemu rekrutować nowych ludwisarzy do pracy w wileńskim zakładzie. Mieli oni odlewać armaty, a później, już w trakcie kampanii wojennej, je obsługiwać. Wielkość zaciągów świadczy, że Zygmunt August planował stworzenie bardzo licznego parku artyleryjskiego.

Z korespondencji, szczególnie tej z okresu bezpośrednio po katastrofie połockiej, przebija gorączkowy pośpiech i podkreślanie przez Zygmunta Augusta, że jego polecenia mają zostać wykonane bezzwłocznie. Obok starań wokół uruchomienia (czy raczej wznowienia) produkcji na miejscu król starał się wzmocnić litewski park artyleryjski gotowymi działami sprowadzonymi z Korony oraz odlewanych na bieżąco w krakowskiej działolejni. W liście z 22 V 1564 roku (nr 5), a więc już po bitwie nad Ułą (26 I 1564)²⁵, kiedy niebezpieczeństwo moskiewskie co prawda nie zostało zlikwidowane, ale oddalone, król kładzie większy nacisk na dokładne wykonanie swoich poleceń oraz szczegółowo określa kryteria, jakimi wielkorządca ma się kierować w poszukiwaniu ludwisarzy.

Z korespondencji widać, że Zygmunt August posiadał gruntowną wiedzę na temat budowy armat. Monarcha osobiście kontrolował i nadzorował całokształt procesu produkcji armat i moździerzy, począwszy od etapu projektowania, zakupu niezbędnych surowców (miedzi), poprzez odlewanie i przygotowanie do użycia dział na polu walki, a ostateczne – również ich napraw²⁶.

B. R. Vitkauskienė, *Ogrody barokowe Kiszaków i Radziwiłłów w Wilnie na Puskarni*, „Barok” 2006, 13, 1(25), s. 133–154.

²⁵ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska...*, s. 179–182.

²⁶ Na temat zainteresowania ostatniego Jagiellona artylerią i dbałości o jej rozwój: A. Gładysz, *Wojskowi ulubieńcy Zygmunta Augusta...*, *passim*, oraz idem, *Wojskowe osiągnięcia Zygmunta Augusta. Próba oceny*, [w:] *Sigismundus Augustus Rex. Studia i szkice z dziejów panowania ostatniego Jagiellona*, red. A. Januszek-Sieradzka [*Praedana strips Jagiellonica*, t. 2], Sandomierz 2010, s. 158–159. Uwaga króla nie kończyła się w momencie, gdy działa opuszczały ludwisarnię. Osobiście m.in. zawiadywał dyslokacją artylerii. Przykładowo w liście do Mikołaja Radziwiłła „Rudego” (Wilno, 10 VII 1556) król udziela mu rad, jak zadbać, by cenne działa nie wpadły w nieprzyjacielskie ręce (M. Ferenc, *Listy polskie króla Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła „Rudego” z lat 1548–1556*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2009, t. 1304, „Prace Historyczne”, z. 136, s. 149–150, nr 12).

W pierwszym edytowanym liście, datowanym z Wilna 11 VI 1563 roku, król posyła wielkorządcy komplet dokumentacji technicznej niezbędnej dla odlania dwóch nowych armat miotających kule kamienne. Składały się na nią, niezachowane niestety, „forma wymalowana” oraz „forma kuli”. Zadał król również o nadanie armatom imion: „Kastor” i „Polluks”²⁷. Obdarzanie dział nazwami własnymi było uzasadnione przede wszystkim względami praktycznymi. Stanisław Łaski (druga połowa XVI wieku) zaleca, „by każde działo, każda sztuka ma mieć swoje przezwisko i cechy miało [...] aby skrzynie i z naczyniem, z proch, z kulami i co temu należy też to przezwisko, tąż cechę miało, aby się zawżdy w zawieszce wiedziało co ku któremu abo sztuce należy, która skrzynia, które naczynie, ku któremu działu należą”²⁸.

Z treści listu wynika, że „forma wymalowana” przedstawiała „Kastora”. Na niej naniesione były królewskie „herby i tytuł” oraz dwuwierszowa inskrypcja, która miała zostać umieszczona właśnie na tym egzemplarzu. Z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy przyjąć, że król polecił ozdobić lufy dział kartuszem herbowym²⁹ uzupełnionym królew-

²⁷ K. Łopatecki, *Ideowa wymowa ozdób armatnich z przełomu XVI i XVII wieku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim: Kultura, instytucje, gospodarka w XVI–XVIII wieku*, red. K. Łopatecki i W. Walczak, Białystok 2007, s. 256–262.

²⁸ *Stanisława Łaskiego Wojewody Sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. z rękopisów Muzeum Wileńskiego z przedmową Mikołaja Malinowskiego oraz dodatkiem dzieł Jana Tarnowskiego z jedyne go egzemplarza Biblioteki Kórnickiej, Wilno 1864, s. 31. Nieliczne zachowane „przezwiska” XVI-wiecznych dział zawdzięczamy przede wszystkim inwentarzom cekhauzów. Możliwość poszerzenia katalogu nazw i typów tego okresu daje m.in. gdańska poezja panegiryczna powstała po bitwie pod Latarnią (3 VII 1577), w której gdańszczanie zdobyli kilkanaście dział koronnych odlanych jeszcze za panowania ostatniego Jagiellona. Poeci gdańscy, fetujący zwycięstwo nad Koroną, podali w swych utworach nie tylko imiona zdobytych dział „[...] Jest Zygmunt i Struś/ Słowik i Nietoperz,/ Sowa z całym swym towarzystwem [...]” cyt. za: J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa 1969, s. 218, przyp. 24), ale także umieszczone na nich sentencje, a nawet utrwalone w spiżu imiona ludwisarzy (ibidem, s. 97–109).

²⁹ Zygmunt August, podobnie jak inni Jagiellonowie, przykładał dużą wagę do właściwej prezentacji swego monarszego herbu i tytułatury oraz wizerunku. W sposób bardzo przemyślany wykorzystywał środki ikonograficzne dla podkreślenia swego monarszego majestatu (Z. Piech, *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*,

skim imieniem i monarszą tytulaturą³⁰. Tekst inskrypcji przeznaczony dla „Kastora” przepadł wraz z „formą”, lecz do publikowanego mandatu wpisano dystych przeznaczony dla „Polluksa”³¹. Treść dwuwiersza sławiąca siłę burzącą armaty oraz informacja, że bliźnięta miały miotać kamienne pociski, pozwala przyjąć, że mamy do czynienia z działami oblężniczymi. Brak źródeł lub ich niejednoznaczność nie pozwala ustalić, czy zlecenie królewskie odlania pary armat zostało wykonane i (jeśli tak) jakie były dalsze losy spiszowych Dioskurów. Co prawda z tego okresu nie notujemy armat noszących imiona bliźniąt, lecz w *Regestrze wszystkiej in genere armaty (...) in Anno Domini 1617*³² wymieniono dwa działa określone jako „Bracia Wileńscy”. Oczywiście wobec braku innych przesłanek identyfikacja powyższa jest jedynie hipotetyczna. Jeśli jednak przyjąć powyższą hipotezę, to bliźnięta byłyby armatami o wagomiarze kuli kamiennej 30 funtów, co pozwalałoby je zaliczyć do kolubryn podwójnych ekstraordynaryjnych³³. Niewykluczone jednak, że ostatecznie zrezygnowano z odlania obu dział. Świadczyć o tym może dość niejasna wzmianka w liście z Wilna opatrzonym datą 13 VII 1563 (list nr 2). Król uspokaja w nim, że nie ma pretensji

Warszawa 2003, *passim*). Być może za projekt kartusza odpowiadał rzeźbiarz Erazm Kuncz, który od marca 1553 r. odpowiadał za modelowanie ozdób na armatach odlanych w wileńskiej ludwisarni, lub krakowski złotnik Caspar zatrudniony w tym samym celu w 1555 r. (M. Brensztejn, op. cit., s. 21). O wymiarze artystycznym sztuki odlewniczej zob.: M. Grodzicka, *Zabytkowe działa spiszowe w zbiorach polskich*, SMHW, t. 6, cz. 2, 1960, s. 358–389. Na temat ideologicznej roli herbów umieszczanych na armatach zob.: K. Łopatecki, op. cit., s. 256–257.

³⁰ Zapewne w formie znanej z innych dział odlanych w krakowskiej ludwisarni w latach sześćdziesiątych XVI w.: SIGISMUNDUS AUGUSTUS REX POLONIAE MAGNUS DUX LITHUANIAE – ed. T. M. Nowak, *Rysunki dział zdobytych przez Szwedów w Polsce w XVII i na początku XVIII w.*, SMHW, t. 20, 1976, s. 304–308, nr 68–87.

³¹ Sprawą odrębną, a niezmiernie interesującą, jest ustalenie (o ile to jest oczywiście możliwe) inspiracji literackich niniejszego dwuwiersza oraz jego autorstwa. Materiału porównawczego dostarczają inskrypcje z armat odlanych w czasach Zygmunta Augusta, a zdobytych przez Szwedów na Rzeczypospolitej w latach 1598–1656 oraz 1701–1704 (ibidem, *passim*).

³² wyd. K. Górski, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902, s. 283, przyp. 105.

³³ Z. Stefańska, *Próba ustalenia typów i nazw dział artylerii polskiej XVI i XVII wieku*, „Muzealnictwo wojskowe” 1959, t. 1, s. 182–183.

do wielkorządcy o rozpoczęcie odlewania dział, zanim dotarły do Krakowa „wizerunki”. Możliwe także, że M. Błęszyński zaczął odlewać dwa działa obłąnicze o żądanym przez króla wagomiarze, nie czekając na projekty zdobień i inskrypcji.

W tym samym liście król nakazuje wielkorządcy przewiezienie z Krakowa do Wilna ośmiu dział. Podane są ich typy, które znamy z innych źródeł. Mimo podejmowanych w literaturze prób uporządkowania i klasyfikacji (przez odwołanie się do prac teoretycznych z epoki próbujących usystematyzować typologię dział) musimy poprzestać jedynie na dość ogólnych stwierdzeniach co do określenia ich wagomiaru czy kalibru³⁴.

Podstawowym problemem, z jakim borykał się król i jego wielkorządca, był brak gotówki w skarbie na pokrycie bieżących wydatków. Nie rozwiązywały go ponawiane w listach zapewnienia, że monarcha pokryje wszystkie zaciągnięte zobowiązania. W liście do Hieronima Bużeńskiego, burgrabiego i żupnika krakowskiego (Wilno, 23 IX 1563) Zygmunt August informuje, że z jego polecenia Jost Decjusz kupuje miedź (zapewne na potrzeby ludwisarni krakowskiej) i poleca: „A tak potrzeba, żebyście mu pieniędzy na nią [tj. miedź] dali, dostawiając ich gdziekolwiek możecie”³⁵.

³⁴ Ibidem, s. 177–228. Podane w przypisach informacje o poszczególnych typach armat oparte są na w/w artykule.

³⁵ AGAD, ASK, oddz. VI, sygn. 2, k. 133. Innym interesującym przykładem metod łątania finansów Korony są losy mandatu spisane w języku ruskim, którego odbiorcą był podskarbi ziemski litewski Ostafi Wołłowicz. Król w dokumencie wystawionym w Knyszynie 28 VIII 1564 r. (wydane [w:] R. Jaworski, *Nieznana korespondencja króla Zygmunta Augusta z Mikołajem Radziwiłłem Rudym i Ostafim Wołłowiczem z lat 1550–1571 ze zbiorów Biblioteki Czartoryskich*, „Studia Źródłoznawcze” 2001, t. 41, s. 100–101, nr 5) nakazuje Wołłowiczowi zwrócenie hetmanowi litewskiemu Mikołajowi Radziwiłłowi „Rudemu” kosztów poniesionych na utrzymanie furmanów i puszkarzy zabranych z Borysowa. Prawdopodobnie podskarbi, nie dysponując gotówką niezbędną do pokrycia roszczeń Rudego, wydał temuż królewski mandat, by ten na jego podstawie w przyszłości ubiegał się o należne pieniądze. Z niewyjaśnionych powodów pan hetman tego nie uczynił i w ten sposób mandat znalazł się w archiwum radziwiłłowskim. Zob. też o problemach finansowych dworu królewskiego: M. Ferenc, *Uwagi o funkcjonowaniu dworu królów polskich w XVI wieku*, „Barok” 2005, t. 12, z. 2(24), s. 22–23. Skalę pomocy militarnej udzielonej Wielkiemu Księstwu przez Koronę po utracie Połocka omawia

W listach są także informacje o technologicznych aspektach produkcji dział. Są one tym cenniejsze, że w źródłach tego typu wzmianki należą do rzadkości. W mandatach z 13 VII i 25 VIII 1563 roku (oba datowane z Wilna; listy nr 2 i 3) król nakazuje Błęszyńskiemu ponaglić Łukasza kowala w „okowaniu” dział. Nie sposób precyzyjnie wnioskować o zakresie wykonywanych z tego tytułu prac. Może tu chodzić zarówno o mocowanie lufy do łoża, jak też o prace związane z wykonaniem i montażem elementów metalowych na łożu i jego kołach³⁶. Z kolei w mandacie z lipca 1563 roku król pisze o „dowiercaniu” dział, czyli procedurze polegającej na oczyszczeniu lufy z nadlewk i jednocześnie nadaniu jej pożądanego kalibru³⁷.

Sprawy artyleryjskie są niewątpliwie głównym i pierwszoplanowym tematem listów³⁸, wynikającym z aktualnej potrzeby wojennej, lecz nie jest to jednakże temat jedyny. Niejako na marginesie pojawiają się inne wątki. Są to dyspozycje dotyczące zarządu nad monarszymi nieruchomościami czy polecenia odnośnie do najmowanych i opłacanych przez wielkorządcę rzemieślników. Niech za przykład posłużą dwie wzmianki w listach nr 1 i 2 niniejszej edycji, dotyczące niewymienionego z imienia stolarza, który na polecenie króla wykonywał zalecenia związane z zamkiem w Warszawie, a następnie via Kraków udał się z wykonanymi przez siebie „fizerunkami” do króla na Litwę. Te kilka zdań ma pierwszorzędną rolę w badaniach nad początkami jagiellońskiej przebudowy królewskiej rezydencji w stolicy Mazowsza³⁹.

Na uwagę zasługuje też żart, na jaki pozwolił sobie król w czwartym z wydawanych listów. To nie tylko rzadki bezpośredni (tzn. nie przefiltrowa-

H. Lulewicz (*Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 30–33).

³⁶ T. M. Nowak, *Polska sztuka wojenna w czasach Odrodzenia*, Warszawa 1955, s. 110, na ilustracji (z 1. poł. XVII w.) przedstawiającej część łoża działowego widać, jak wiele elementów żelaznych składało się na jego konstrukcję.

³⁷ Ibidem, s.106, gdzie ilustracja przedstawiająca przyrząd do rozwiercania lufy (1. poł. XVII w.).

³⁸ Wyjątkiem jest list nr 4, w którym sprawom artyleryjskim poświęcono zaledwie dwa zdania na początku listu.

³⁹ Planuję osobną publikację na temat powyższego zagadnienia i miejsca w nim wspomnianych wzmianek.

ny przez tradycję i zanotowany następnie po stuleciach w formie anegdoty historycznej) źródłowy ślad królewskiego poczucia humoru, ale także świadectwo charakteru relacji pomiędzy „Świętym Królewskim Majestatem” a „urodzonym nam wiernie miłym”⁴⁰.

Edycja

Opracowanie edytorskie opiera się na zaleceniach instrukcji wydawniczej dla nowożytnych źródeł historycznych przygotowanej przez Komisję Historyczną Polskiej Akademii Umiejętności w 1949 roku⁴¹. Zasady przyjęte przy opracowaniu niniejszej edycji odbiegają od zaleceń instrukcji w punktach dotyczących zastosowania nawiasów dla oznaczenia uzupełnień miejsc zniszczonych lub rozwiązań skrótów. W edycji skrócenia konwencjonalne rozwiązano milcząco, natomiast skrócenia nietypowe rozwiązano w nawiasach okrągłych. Emendacje i koniektury zamieszczono w nawiasach kątowych. Inne uzupełnienia pochodzące od wydawcy, stosownie do zaleceń instrukcji, podano kursywą w nawiasach prostokątnych.

Odmienne od zaleceń instrukcji zdecydowano się pozostawić niezmodernizowane liczby podane w tekście cyframi rzymskimi.

Przyjęto także, że 1 cetnar odpowiada 64 kg 800 gr⁴².

⁴⁰ Inny „bezpośredni” przykład poczucia humoru Zygmunta Augusta pochodzi z listu ruskiego ostatniego Jagiellona do Mikołaja Radziwiłła Rudego (Piotrków, 18 VI 1550). Król, podejmując decyzję w sprawie uwięzienia za długi szlachcica Mikołaja Wrony, pisze „Proto pan tot Vrona niechaj c turmy ne wyljatae’, aliž to vse, što na nem’ prisužono každyemu zaplatit’” (R. Jaworski, op. cit., s. 99, nr 3).

⁴¹ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

⁴² Za: J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, wyd. nowe przejrane i zmienione, Warszawa 2001, s. 172.

1. Zygmunt II August do Macieja Bleszyńskiego

Wilno, 11 czerwca 1563

Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. VI, sygn. 2, k. 166–167v. Oryginał na dwóch kartach papieru. Pieczęć sygnetowa odcisnięta w wosku przez papier na zamknięciu listu. Stan zachowania bardzo dobry. Adres, k. 167v: Generoso Mathiae Bleszinski Magno Procuratori castro Cracoviensi, fidei nobis dilecto⁴³. Zapiski przy adresie (miejscami nieczytelne): Ad [domyślnie:] <mandatum Sacrae> Regiae Majestatis [domyślnie:] <proprium>: <.....> die 18 Junii Cracoviae mi dali ° odesłamy stolarza do Wilna; ° działa jakie wirsze mają być na nich i jako wielkie; ° drwa <.....>; ° pisarza polnego; ° puszkarzy pilnie <.....> (XVI w.).

[k. 166:] Zigmundt August, z łaski bożej, król polski, wielgi książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki etc. pan i dziedzic⁴⁴.

Urodzony nam wiernie miły. Zeście tego stolarza⁴⁵ podług rozkazania naszego do Warszawy wyprawili, dobrzeście uczynili. I chcemy abyście go tu do nas skoro do Krakowa za się nazad przyjedzie, ze wszitką dostateczną sprawą odesłali⁴⁶.

⁴³ Maciej Bleszyński h. Oksza (zm. przed 5 XI 1567), dworzanin królewski (1549–1564), wrotny zamku krakowskiego (1551–1562), wójt krzepicki (1558–1566), wielkorządca krakowski od 23 XI 1562 (F. Leśniak, op. cit., s. 67–70, 143–145).

⁴⁴ Zygmunt II August (1520–1572), wielki ks. litewski do 1529 r. (faktyczne rządy od 1545 r.), król polski od 1530 r. (objął rządy w 1548 r.).

⁴⁵ Zapewne Jerzy (Jurek) Szwarz z Norymbergi, stolarz królewski, aktywny w l. 1531–1573. Wykonywał on na potrzeby króla i dworu różne prace zarówno na Wawelu, jak i w Warszawie oraz Piotrkowie (M. Wrede, *Jurek Szwarz, nadworny stolarz Zygmunta Augusta i jego prace*, „Rocznik Warszawski” 1993, t. 23, s. 211–229; M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, wyd. 2, Oświęcim 2014, s. 289).

⁴⁶ Najprawdopodobniej chodzi tu o wykonany przez Szwarca model („fizerunek”) planowanej przebudowy zamku w Warszawie (M. Wrede, op. cit., s. 217–218; idem, *Badania Kazimierza Skórkiewicza nad przebudową jagiellońską Zamku Królewskiego*,

Poślijcie nam tu tę osm puszkarczów, których życie tam przyjęli, spróbowawszy ich. Według tego jakośmy Justowi⁴⁷ w liście naszym poruczyli, a nie tylko tę osm puszkarczów, ale i inych więci przyjmujcie, a tu do nas odsyłajcie, tylko żeby co dobrego a umiejętnego było⁴⁸. Około czego także tych i o inych rzeczach rozmawiajcie i porozumiewajcie się z Justem, jakośmi wam w Piotrkowie poruczyli⁴⁹. Radzi to widzimy, i żeście miedź na ty działa kupili, także iż tam koło liana tych kamiennych dział i moźdzerzów pilność czynicie. Starajcie się, aby rychło gotowe być mogły.

Pieniędzy na ty potrzeby, które żeśmy wam poruczyli, panu podskarbiemu⁵⁰ dać rozkażemy, skoro w skarbie będą. Wszakże dotąd możecie gdzie indziej pieneędzy dostać, a ti tam rzeczy sprawić, co się po tym za się zapłaci, gdy pieneądze będą.

Zamek⁵¹ musicie oprawiać według tego dostatku jaki teraz jest, bo sami dobrze rozumieć możecie, co nas doliga.

„Kronika Zamkowa” 1989, t. 2(20), s. 5, 16–20; idem, *Chronologia budowy Nowego Domu Królewskiego*, „Kronika Zamkowa” 1991, t. 1(23), s. 72, 74.

⁴⁷ Jost Ludwik Decjusz, h. Topór (ok. 1520–po 13 XI 1567), dworzanin królewski (1551), sekretarz królewski (1565), żupnik olkuski i chęciński (1554–1567), wójt piotrkowski (1554–1567), wielkorządca krakowski od 5 XI 1567 r. (W. Pocięcha, *Decjusz Jost Ludwik*, „Polski Słownik Biograficzny” (dalej cyt.: PSB), t. 5, 1939–1945, s. 45–46; F. Leśniak, op. cit., s. 70–71).

⁴⁸ W księdze rachunków królewskich prowadzonej przez Josta Decjusza pod datą 21 VI 1563 r. wpisano imiona ośmiu puszkarzy przyjętych na służbę (*Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*, wyd. A. Chmiel, t. 1, Kraków 1911, s. 115–116). Kolejna grupa ludwisarzy i pomocników wyruszyła z Krakowa do Wilna 12 sierpnia (M. Brensztejn, op. cit., s. 20).

⁴⁹ Prawdopodobnie do spotkania doszło podczas ostatniego pobytu króla w Piotrkowie, tj. między 21 XI 1562 a 26 IV 1563 r. (A. Gąsiorowski, *Itineraria...*, s. 271).

⁵⁰ Walenty Dembiński h. Rawicz (ok. 1504–1584), podstarości krakowski (1539–1543), pisarz ziemski krakowski od 1544, referendarz koronny (1544–1551), burgrabia krakowski (1549–1551), podskarbi koronny (od 23 XII 1561 (nominacja) do 22 III 1564 (awans na kanclerza)), kanclerz wielki koronny (1564–1576), kasztelan krakowski (1576–1584; *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII w.*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992 (dalej cyt.: Urz. Pol.), s. 165; A. Dembińska, *Walenty Dembiński*, PSB, 1939–1945, t. 5, s. 78–79; A. Tomczak, *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji, ok. 1504–1584*, Toruń 1963).

⁵¹ Tu: zamek krakowski, Wawel.

Dziwujemy się, iż wam tak nierychło tych kul na formy Gorecki⁵² posyła. Napomnicie go listem swoim, aby je do was bez wszego mieszkania posłał.

Około dawania drew, już żeśmy naukę księdzu podkanclierzimu⁵³ dali, też i wam dawamy, abyście inaczi drew nie dawali, jedno jako staradawny zwyczaj jest, pisarzom skarbnym⁵⁴ drwa dawać, którzy na zamku mieszkają, podług której nauki naszi się sprawicie⁵⁵.

Posyłamy wam formę wymaliowaną tych kamiennych dział, które tam lać macie. Także li formę kule posyłamy, która mniejsza jest niżeli ta kula do moździerzów. Także i napis z herby już na nim gotowy, według której formy działa ti mają bić ulane. Imiona tych dział będą: jednemu Castor, a drugiemu Pollux. Na Castorze to jest na ti formie, która się posyła, już są wirsze na cedule⁵⁶ napisani. A tym drugim dziele, też kamiennem, które Pollux znać będą, te dwa wirsza dajcie ulać, tu napisane:

Pollucis metuet, qui non vitaverit, ictum
Aut rumpo, aut aperi, maenia, turrim, aciem.

Herby i tytuł taki w wszitkim jako na tym drugim dziele, aby to oboje dział jednaki było. Posyłam też i formę kule do moździerzów, która więtsza jest, a niżeli ta kula do kamiennych dział. Wszakże jeśli już formy u gis-

⁵² Maciej Gorecki (Górecki), h. Sokala (zm. po 1576 r.), chorąży poznański (1547–1584), sekretarz i dworzanin królewski, pisarz polny (1550–1576; R. Żelewski, *Górecki Maciej*, PSB, 1959–1960, t. 8, s. 399; Urz. Pol., s. 169; M. Ferenc, *Dwór...*, s. 212).

⁵³ Piotr Myszkowski, h. Jastrzębiec (zm. 1591), sekretarz wielki (1559–1563), podkanclerzy koronny (1562–1569), bp płocki (od 1567 r.), bp krakowski (od 1577 r.; L. Hajdukiewicz, H. Kowalska, *Myszkowski Piotr (ok. 1510–1591)*, PSB, 1977, t. 22, s. 382–390; Urz. Pol., s. 188).

⁵⁴ Pisarze skarbnicy (skarbowi) to personel podlegający podskarbiemu wielkiemu koronnemu.

⁵⁵ Najprawdopodobniej to odpowiedź na zapytanie wielkorządcy („pytanie o naukę”) w sprawie konfliktu na tle kryteriów przydzielania deputatów drzewnych. Wielkorządca pobierał od flisaków spławiających drewno Wisłą dziesięcinę drzewną, która była przeznaczona na potrzeby zamku wawelskiego (A. Franaszek, op. cit., s. 30).

⁵⁶ Tu w znaczeniu: karta, dodatek do listu.

serów⁵⁷ zgotowane, albo działa ulane będą, niżeli tę formę i kule do was przyniosą, teda już tak zostać muszą, tylko aby rychło wygotowane były. | [k. 166v]

Sprawiono tu Joppa⁵⁸. Jeżeli tam na nas 1000 cetnarów [= 64 800 kg] miedzi kupić miano⁵⁹, a śnać to do Morskiego⁶⁰ słyście miano, acz my tem niewierzmy, bo nam około wszytki miedzi dostateczną sprawę Jost napisał. Wszakże się jednak wywieźcie, jeśliż by do Uścia⁶¹, do pana Morskiego, z Węgier wodą jakiej miedzi nie spuszczo. A jeśliż by tam nie leżała, oznajmisz nam to i z inemi rzeczami, które tam sprawicie.

Datum Wilnie dnia XI Junii Roku Bożego M. D. LXIII, Królestwa naszego roku XXXIII.

Ad mandatum Sacrae

Regis Majestatis proprium.

⁵⁷ Giser (z niem. *Gisser*) – rzemieślnik zajmujący się odlewaniem dużych wyrobów z metalu, inaczej ludwisarz.

⁵⁸ Job Prayetfuess (zm. 1571 r.) architekt Zygmunta I i Zygmunta II (od 1540 r.), przełożony budowli wileńskich (od 1551 r.), horodniczy wileński (1559–1571), starosta wasilkowski (1568–1571) i tykociński (1569–1571; red., *Prayetfuess Hiob (zm. 1571)*, PSB, 1984–1985, t. 28, s. 367–368; M. Ferenc, *Dwór...*, s. 277).

⁵⁹ Miedź była podstawowym składnikiem spizu armatniego (J. Piaskowski, *Technologia dawnych odlewów artystycznych*, Kraków 1981, s. 142; T. M. Nowak, *Wpływ rozwoju nauki i techniki na wojskowość polską XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1981, R. 26, z. 1, s. 45; T. Dziekoński, *Metallurgia miedzi, ołowiu i srebra w Europie środkowej od XV do końca XVIII w.*, Wrocław 1963, s. 106). Na temat obrotu miedzią w Polsce: D. Molenda, *Eksploatacja rud miedzi i handel miedzią w Polsce w późnym średniowieczu i w początkach nowożytności (do 1795 r.)*, „Przegląd Historyczny” 1989, R. 80, z. 4, s. 809–811.

⁶⁰ Żegota Morski h. Topór (zm. 1574), syn Andrzeja, tenutariusz Ujścia Solnego (biogram ojca: W. Urban, *Stanisław Morski z Morska*, PSB, 1976, t. 21, s. 789–791; Z. Daszyńska-Odolińska, *Uście Solne: przyczynki historyczno-statystyczne do dziejów nadwiślańskiego miasteczka. Studium archiwalne*, Kraków 1906, s. 39–40, gdzie błędna data objęcia tenuty przez Morskich).

⁶¹ Ujście (Usczie) Solne, w XVI w. miasto (obecnie wieś) i port położone nad Rabą, nieopodal ujścia rzeki do Wisły. Ważny port przeładunkowy soli bocheńskiej. Zygmunt I Stary w 1519 r. nadał Mikołajowi Morskiemu z Morska h. Topór Ujście Solne w dożywotnią dzierżawę (MRPS, cz. 4, t. 1, nr 5254). Pozostawało w rękach Morskich do 1595 r. (W. Urban, op. cit., s. 790; Z. Daszyńska-Odolińska, op. cit., *passim*).

2. Zygmunt II August do Macieja Błęszyńskiego

Wilno, 13 lipca 1563

Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. VI, sygn. 2, k. 156–157v. Oryginał na dwóch kartach papieru. Pieczęć sygnetowa odcisnięta w wosku przez papier na zamknięciu listu. Stan zachowania bardzo dobry. Adres k. 157v.: Generoso Mathiae Blescinski Arcis nostrae Craccoviensi [s] Magno Procuratori, fideli nobis dilecto. Zapiski przy adresie: Ad [domyślnie:] <mandatum> Sacrae Regiae Majestatis [domyślnie:] <proprium>: <.....> 1563 XV Junii [s] ; ° działa do Russi wygotować (XVI w.).

[k. 156:] Zigmundt August, z bożej łaski, król polski, wielgi książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki etc. pan i dziedzic.

Urodzony nam wiernie miły. Dobrzeście uczynili żeście ty działa już uliać⁶² dali, a iż niewczas⁶³ fizerunku do was przyniesiono, mało na tym⁶⁴. Puszkarze [s] żeście Jostowi oddali aby je do nas przesłał, dobrzeście też uczynili. Ty drugich których się przyjęli przy tych dzielich do Rusi wyprawcie, przy każdym dziele i przy każdym moździerzem jednego mistrza a drugiego hantllangera⁶⁵ to gdzie do tych dział i 2 hantllangeri co będzie potrzeba.

A żeście tych tam wszitkich puszkarów próbowali, przy który próbie się niektóry działa dla niepewnej i niedobrej spiże popadali, z których byście chcieli ine lać działa abo moździerze ulać, teda to już tak wszitko zetrwać⁶⁶ musi aże dalszej nauki naszej. Te 6 dział o których piszecie: Samsoni⁶⁷ 2,

⁶² Tj. wylać.

⁶³ Tu: nie na czas, za późno.

⁶⁴ Tu: nieważne. Być może wzmianka powyższa oznacza porzucenie planów odlania pary dział wymienionych w liście nr 1.

⁶⁵ Hantllanger (niem. *Hantlanger*) – pomocnik puszkarza.

⁶⁶ Tu: potrwać.

⁶⁷ „Samson” – działa długie obłężnicze o wagomiarze 31 funtów, zaliczane do kar-taun (Z. Stefańska, op. cit., s. 181–184).

Smoki⁶⁸ 2, Panny⁶⁹ 2, iż niedowierciane są, możecie ich dać dowiercić⁷⁰. Alecz tych dział 8 ma być. Dowiedzieć się o 2 Słowikach⁷¹, który jeszcze ku tym 6 dział należą, dajesz ich też z tymi drugimi dowiercić.

Niechaj Łukasz kowal⁷² z tym okowaniem tych dział nie wymyśla, możesz to bardzo prędko okować bo tego niewieli, przeto się z pilnością starajcie aby co rychli gotowe były⁷³.

Dobrze żeście uczynili żeście ty kule Goreckiemu⁷⁴ do dział robić dali. Starajcie się żebyście go ze wszystkim co rychli odprawili.

Już tam zamek⁷⁵ na ten czas oprawicie jako najlepiej możecie, bo sami dobrze widzicie, co się teraz dzieje. A już wam pan podskarbi⁷⁶ do tych czasów pieniędzy nic nie dał, temu się nie dziwujemy, i tak rozumiemy że ich jeszcze tak rychło nie da, gdyż i na ine pilne rzeczy żadnych pieniędzy nie dał.

Wyrozumieliśmy dostatecznie wszitko z tego fizerunku i stolarza⁷⁷ któregoście do nas posłali, co się do tych czasów około tego budowania warszawskiego dzieje⁷⁸, ale i to musi zetrwać do dalszej nauki naszej. Datum Wilnie dnia XIII Julii Roku Bożego M. D. LXIII, królestwa naszego roku XXXIII.

Z rozkazania Własnego
Jego Królewskiej Miłości

⁶⁸ „Smok” – działa długie oblężnicze o wagomiarze 40 funtów i długości 31 kalibrów oraz wadze wahającej się od 110 do 140 cetnarów, zaliczane do kolubryn podwójnych ordynaryjnych (ibidem, s. 184–186).

⁶⁹ „Panna” – działa długie oblężnicze o wagomiarze 30 funtów, zaliczane do kolubryn podwójnych extraordinaryjnych (ibidem, s. 181–184).

⁷⁰ Na temat dowiercania dział zob. wstęp do edycji.

⁷¹ „Słowik” – działa krótkie burzące (oblężnicze) o wagomiarze 50 funtów (ibidem, s. 209–210).

⁷² Być może tożsamy z Łukaszem kowalem wymienionym w mandacie Zygmunta Augusta (Warszawa, 10 grudnia 1556; AGAD, ASK, oddz. VI, sygn. 1, k. 420).

⁷³ Na temat okowania dział zob. wstęp do edycji.

⁷⁴ Zob. przyp. 52.

⁷⁵ Zob. przyp. 51.

⁷⁶ Zob. przyp. 50.

⁷⁷ Zob. przyp. 45.

⁷⁸ Zob. przyp. 46.

3. Zygmunt II August do Macieja Błeszyńskiego

Wilno, 25 sierpnia 1563

Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. VI, sygn. 2, k. 110–110v. Oryginał na karcie papieru. Pieczęć sygnetowa odcisnięta w wosku przez papier na zamknięciu listu. Stan zachowania bardzo dobry. Adres, k. 110v: Generoso Mathiae Bleszinski Magno Procuratori Arcis nostrae Cracoviensi, fidei nobis dilecto. Zapiski przy adresie: Ad [domyslnie:] <mandatum> Sacrae Regiae Majestatis [domyslnie:] <proprium>: ° Łukasz drogo i nierychło działa okowa, ty dział nie odsyłać do Rusi aż do dalszej nauki; ° młyny czekać do sejmu (XVI w.).

[k. 110:] Zigmundt August, z bożj łaski, król polski, wielgi książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki etc. pan i dziedzic.

Urodzony nam wiernie miły. Drogo to barzo i nierychło ten Łukasz kowal⁷⁹ ty działa okowuje⁸⁰. Rozkazaliśmy Joppowi⁸¹ aby wam w tym dostateczną naukę i sprawę posłał. Nie odsyłajcie tych dział ani inych rzeczy do Rusi, aże do dalszi nauki nasz. Jest-li że też Jost⁸² jescze tych puszkarczów nie wyprawił, tedy się z nimi niechaj zatrzyma, a niechaj tam trochę, aż do dalszego pisania naszego zetrwają.

O ty młyny i o niedostatek wody⁸³ musicie już poczekać aże do sejmu, tam się wszitko okaże⁸⁴. Datum Wilnie dnia XXV Augusti Anno Domini M. D. LXIII, królestwa naszego roku XXXIII.

⁷⁹ Zob. przyp. 72.

⁸⁰ Zob. przyp. 73.

⁸¹ Zob. przyp. 58.

⁸² Zob. przyp. 47.

⁸³ M. Błeszyński jako wielkorządca krakowski odpowiadał za młyny królewskie w Krakowie i w okolicach. Wzmiankowane problemy z wodą dotyczyły nielegalnego budowania rowów, którymi właściciele działek położonych przy rzekach zasilali własne stawy, przez co poziom wody spadał, a młyny nie mogły pracować (A. Franaszek, op. cit., s. 31–32).

⁸⁴ Chodzi o sejm zwołany w sierpniu 1563 r. do Łomży, ostatecznie odprawiony w Warszawie (22 XI 1563–1 IV 1564). Zob.: *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, ze-

Z rozkazanania W<ł>asnego
Jego Królewskiej Miłości

4. Zygmunt II August do Macieja Błęszyńskiego

Knyszyn, 17 maja 1564

Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. VI, sygn. 2, k. 206–206v. Oryginał na karcie papieru. Pieczęć sygnetowa odcisnięta w wosku przez papier na zamknięciu listu. Stan zachowania bardzo dobry. Adres [k. 206v:] Generoso Mathiae Blescinski Magno Procuratori nostro Cracoviensi, fidei nobis dilecto. Zapiski przy adresie: Ad [domyślnie:] <mandatum Sacrae> Regiae Majestatis [domyślnie:] <proprium>: Anno 1564 diae 11 [s] Maii s Knyszyn: ° działa żeby w łoża kłaść opraviono; ° okrągłe wieży dać <.....> ° człeka <.....> ; ° Bronowicze (XVI w.).

Uwagi: 1. List nie uwierzytelniony podpisem króla ani formułą znaną z innych listów: Z rozkazanania Własnego Jego Królewskiej Miłości (łac. Ad mandatum Sacrae Regie Majestatis proprium).

2.: Ed. Wawel, t. 2: Materiały archiwalne do budowy zamku, zebrał i wyd. A. Chmiel [Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej, t. 5], s. 777, wydano jedynie fragment dotyczący prac remontowych na Wawelu z kopii wykonanej przez Stanisława Cerchę „w Archiwum Komisji Skarbu w Warszawie”. Wydawca zaznacza: „Z listu tego podajemy tylko ustęp dotyczący zamku, pomijając inne sprawy, jak oprawienie dział w łoża, jakąś ogólnie opisaną sprawę co się tyczy wsi Bronowic i przyrzeczenie odpowiedzi jakiemuś »człeku«. W liście nie ma informacji dotyczącej oprawienia dział w łoża. Jest za to w streszczeniu umieszczonym na liście.

stał i wstępem poprzedził W. Konopczyński, Kraków 1948, s. 14. Na sejmie uchwalono przeprowadzenie rewizji sejmowej, czyli lustracji wszystkich urzędów korzystających z siły wody zainstalowanych w korycie Młynówki Królewskiej, Rudawy i Prądnika oraz weryfikacji dokumentów pozwalających na pobór wody (A. Hebda-Małocha, M. Małocha, *Gospodarcza rola Młynówki Królewskiej w Krakowie i jej wpływ na obecne zagospodarowanie miasta*, „Czasopismo Techniczne. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej” 2007, z. 2-Ś, s. 123–134.

[k. 206:] Zygmunt August, z bożej łaski, król polski, wielgi książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki etc. pan i dziedzic.

Urodzony nam wiernie miły. Dobrze czynicie iż się z pilnością o naprawę tych dział staracie jako piszecie. Starajcie się aby tam porządnie wszystko naprawiono było⁸⁵.

Co się dotycze tej okrągłej wieże⁸⁶, której się sztuka muru urwała, jeśliż nie masz jakiej dziury w tym murze urwanym, iżby do zamku przez nią przechodzić można, tedy tak do czasu zetrwać musi, aż się po tym da wszitka wieża porządnie naprawić, ale jeśli by jaka dziura w murze była, tedy ją dajcie zaprawić, aby tamtędy przechodzić do zamku niemożno.

Żeśmy tamtemu człeku nie odpisali, nie czynimy tego z tej przyczyny, abyśmy go zaniedbać mieli, ale częścią dla zatrudnienia, częścią też, iż tego tak była potrzeba. Wszakże mu na wszitko odpiszemy, bo to wdzięcznie od niego przyjmujemy⁸⁷.

Co się tych Bronowicz⁸⁸ dotycze, na to już przyzwoliamy abyście tak postanowili jako byście najlepiej rozumieli, iżby z pożytkiem naszym być miło. Jedno tego strzeszcie, żeby nas w tym executia nie ruszyła, acz to do was żartując piszemy. A z tym wam dobrego zdrowia żądamy. Dan w Knyszynie⁸⁹ dnia XVII maja Roku Bożego MDLXIII, królestwa naszego roku XXXV.

⁸⁵ Por.: zapiski przy adresie. Być może sporządzający zapiskę (M. Błeszyński?) doprecyzował polecenie króla i „naprawa” polegać miała na osadzeniu dział w łożach.

⁸⁶ Budowla niezidentyfikowana. Być może chodzi o okrągłą basztę położoną przy bramie dolnej Wawelu (zob.: Z. Pianowski, op. cit., s. 100).

⁸⁷ „Człek” ani sprawa niezidentyfikowani.

⁸⁸ Bronowice Wielkie i Małe – wsie (obecnie w granicach Krakowa) położone nad rz. Rudawą, ok. 5 km na płn.-zach. od centrum Krakowa. Nie ustalono, która z wsi jest wymieniona w liście, ani też jakie było meritum sprawy.

⁸⁹ Knyszyn – miasto na Podlasiu, położone w północnej części Puszczy Knyszyńskiej. Od poł. XV w. znajdował się tam dwór myśliwski, ulubiona rezydencja Zygmunta Augusta.

5. Zygmunt II August do Macieja Błęszyńskiego

Bielsk [Podlaski], 22 maja 1564 r.

Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. VI, sygn. 2, k. 204–205v. Oryginał na dwóch kartach papieru. Pieczęć sygnetowa odcisnięta w wosku przez papier na zamknięciu listu. Stan zachowania bardzo dobry. Adres [k. 205v:] Generoso Mathiae Bleszczin<s>ki Magno Procuratori Ar<c>is nostrae Craccoviensi [s], fideli nobis dilecto. Notatki przy adresie: Od K(róla) J(ego) M(iłości): żeby posłał prochów cetnarów 200 [= 12 960 kg], ale wysłano jeno cetnarów 156 [= 10 108 kg 80 g] (XVI w.).

[k. 204:] Zygmunt August, z łaski bożej, król polski, wielkie książę litewskie, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki etc. pan i dziedzic.

Urodzony nam wiernie miły. Żeśmy już z wielkim nakładem naszym zaczęli wojnę z księdzem moskiewskim⁹⁰, dziedzicznym naszym nieprzyjacielem, nie chcieliśmy już i mniejszych nakładów na to litować, co nam do skończenia przedsięwzięcia naszego, potrzebnego być baczmy, dlaczego wam rozkazujemy, abyście za wzięciem listu tego naszego, wzięwszy ku sobie urodzonego Josta Deczego⁹¹ żupnika ilkuskiego i carbarza wielickego, przyłożywszy do tego pilności, jakąśmy w innych rzeczach po was znali o tym pieczęcią nawiętszą mieli, żebyście nam zjednali puszkarczów godnych, a w tym rzemieśle i w tej sprawie biegłych pięćdziesiąt. Pomocników tegoż rzemienia także pięćdziesiąt, a takich którzyby prochów i innych rzeczy ku strzelbie należących strzegli osobiscie, ludzi statecznych, majątnych, a ktemu w państwach naszych osiedłych, którzy by temu sprostać mogli. Jeśli że byście dostać w Krakowie nie mogli tak wiele puszkarczów, tedy nam pošlijcie tych, którzy albo w mieście albo na zamku krakowskim służbę mają, a tym czasem zinań starać się będącie, czym w tej mierze miasta i zamku

⁹⁰ Iwan IV Groźny (1530–1584), wielki książę moskiewski od 1533, car od 1547.

⁹¹ Zob. przyp. 47.

krakowskiego potrzeby opatrzyć. Przy tych puszkarzach wyprawicie do nas dwieście cetnarów prochu [= 12 960 kg].

Na ty wsitki rzeczy wyżej wypisane, rozkazaliśmy panu podskarbiemu koronnemu⁹², aby pieniądze z skarbu naszego dał. A iżby za jednym nakładem to wsitko mogło być w Wilnie stawiono, tedy rozkazujemy, a byście to wsitko, to jest puszkarów pięćdziesiąt, pomocników pięćdziesiąt do strzeżenia prochów osobiście i dwieście cetnarów prochu, przez ty furmany, które do nas za rozkazaniem naszym pan podskarbi posłać ma, wyprawili, które rzeczy gdybyście z nimi omięskali, iżby nam mogli skodę wielką przynieść tedy rozkazujemy wam | [k. 204v] abyście w tym takie staranie czynili, żeby to wszystko, co najprędzej mogło być w Wilnie, a koniecznie abyśmy na święty Jan [= 24 VI] to mieli w Wilnie, bo gdyby się z tym namniej dalej omieszkało, nie mogło być bez szkody wielkiej naszej. Rozkazujemy tedy wam i powtóre, aby przez was omieszkanie żadne w tym się nie działo. Pod łaską naszą. Dan w Bielsku⁹³ XXII maja Roku Pańskiego MDLXIII, panowania naszego XXXV.

Sigismundus Augustus

Rex s(ub)s(cripsi)t⁹⁴

⁹² Zob. przyp. 50.

⁹³ Bielsk Podlaski, miasto nad rz. Białą, położone ok. 50 km na pld. od Białegostoku.

⁹⁴ Podpis ręką króla.